

روش‌های تربیت اخلاقی در سیره رضوی (ع)

محمد نجفی^۱
 منصوره قربانی^۲
 کمال نصرتی هشی^۳
 محمد شاهی^۴

چکیده

هدف از نگارش مقاله، بیان دیدگاه امام رضا (ع) در باب روش‌های تربیت اخلاقی می‌باشد. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکرد کیفی و با روش تحلیلی - توصیفی به تحلیل روش‌های تربیت پرداخته است. روش‌های تربیت بدست آمده از آرای ایشان، به قرار ذیل می‌باشد: ۱. روش‌های زمینه‌ساز: پرهیز از معاشرت با صاحبان ردائل، ایجاد فضای اخلاقی در جامعه، محبت و احسان، جذب و آراستگی. ۲. روش‌های آگاهی و بصیرت اخلاقی: الف) روش‌های آشنا کردن متربی با آموزه‌های اخلاقی: آموزش اصول و معیارهای اخلاقی، تبیین موانع رفتارهای اخلاقی و راه‌های غلبه بر آن، بیان عواقب و پیامدهای رفتارهای اخلاقی و ضد اخلاقی، بیان داستان‌های اخلاقی. ب) روش‌های پرورش تفکر اخلاقی: تشویق به تفکر در مسائل اخلاقی، تشویق به تفکر قبل از اقدام به عمل، بحث و گفتگو در مسائل اخلاقی. ۳. روش‌های پرورش گرایش‌ها و عادات مطلوب: میل و رغبت در برابر خوف و ترس، تحریک انگیزه‌های ایمانی، ارائه الگو، توصیه به تحمیل رفتارهای پسندیده بر نفس، امر به فضیلت‌ها و نهی از ردیلت‌ها، نظارت و مراقبت. ۴. روش‌های اصلاح ردائل: شناخت روحیه متربی، اغماض و چشم پوشی، برخورد قاطع.

کلیدواژه‌ها

تربیت اخلاقی، روش تربیت، تربیت رضوی، امام رضا(ع).

۱ - استادیار گروه علوم تربیتی - دانشگاه اصفهان.

۲ - کارشناس ارشد تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش، دانشگاه پیام نور اراک.

۳ - نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه اصفهان.

۴ - کارشناس ارشد تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش، دانشگاه اصفهان

طرح مسأله

یکی از مسائل مهم، که تعلیم و تربیت معاصر با آن رو به روست، مسئله تربیت اخلاقی است. اهمیت تربیت اخلاقی در نظام های آموزشی، امری بدیهی و غیر قابل انکار است. اصولاً اخلاق و تربیت اخلاقی، یکی از ارکان اساسی فرهنگ بشری را تشکیل می دهد. به همین دلیل، این موضوع از دیرباز در فرهنگ اسلامی مورد توجه بوده و امروزه نیز در بسیاری از کشورها مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است (داودی؛ ۱۳۸۷، ص ۱۵۴). چرا که بشر امروزی به دلیل رویارویی با بحران هویت انسانی و ارزشهای اخلاقی ناگزیر است به ارزشهای اخلاقی روی آورد (نजारزادگان؛ ۱۳۸۸، ص ۲۲). ره آوردهای غرب نه تنها از جهت اخلاقی و اجتماعی چیزی بر ما نیفزوده بلکه سنت های اخلاقی ما را نیز درهم شکسته است و در نتیجه هرج و مرج اخلاقی امروز را برای ما به وجود آورده است (مطهری؛ ۱۳۸۴، ج ۱، ص: ۴۴۵). از این رو نظام تعلیم و تربیت موظف است با تدوین روشهای مؤثر و متناسب با وضعیت بومی و دگرگونیهای محیطی، مریبان را در تربیت اخلاقی یاری کند؛ زیرا پویایی هر نظام تربیتی در این است که اصول، روشها و کارکردهای خودش را از حالت ایستا خارج کند و بتواند خواسته هایش را متناسب با دگرگونیهای محیطی، شاداب و زنده نگه دارد (باقری؛ ۱۳۸۵، ص ۵۸). تربیت اخلاقی صحیح در گروی رعایت کردن روش های تربیتی صحیح می باشد، چرا که روش ها تلاش، ابزارها و راه هایی هستند که ما را به هدف که همان به فعل رساندن استعدادها و رسیدن به جایگاه والای اخلاقی است، می رساند (هوشیار؛ ۲۲، ۱۳۳۱). از این رو به خاطر نقش و جایگاه مهم روش در رساندن انسانها به اهداف، در مقاله حاضر به دنبال کشف روش های تربیت اخلاقی برگرفته از آثار امام رضا (ع) شده و آن هم به خاطر اینکه خداوند در میان مردم نفوس ممتازی را که به وحی الاهی ملهم و مویدند، برمی انگیزد تا نفوس آدمیان را بیدار کند و پرده از نفوس فطری آنان بردارد. به این ترتیب، نور فطری چیزی می یابد که از طریق الاهی تکمیل و تقویت می شود (مهدی نراقی؛ ۱۳۷۰، ص ۱۲) و این مقام، وجوددی است برای اولیاء الاهی و امامان معصوم، از این روی امامت، کانون هدایت و بالندگی است. امام کسی است که بیش از دیگران و حتی خود انسان، دغدغه هدایت و کمال یابی او را دارد. امامت دینی نورآفرین است و در بن بستها و تاریکیها، چراغ راه گم کردگان است. امامت دینی راهبر انسان به سوی معرفت حقیقی و اعتدال مطلوب در جریان زندگی است و جامعه ای که پذیرای آموزش های امام باشد، هرگز در ایستگاه بی خبری و سرگردانی متوقف نمی ماند. بالندگی، پویایی، شادابی و سرزندگی، از مختصات و ثمرات امامت دینی است. امام رضا (ع) می فرماید: اگر کسی بگوید: چرا شناخت پیامبران و اعتراف به آنها و اقرار به (لزوم) اطاعت از آنان، بر مردم واجب است؟ در پاسخ گفته می شود: چون در وجود مردم و قوای آنان، چیزی نیست که با آن، مصالحشان را کامل سازند و آفریدگار نیز برتر از آن

است که دیده شود، سستی و ناتوانی آنان از ادراک او آشکار است، پس چاره‌ای جز این نیست که میان خداوند و مردم، پیام‌آوری معصوم باشد که اوامرو نواهی و ادب (و آموزه‌های) او را به ایشان برساند و آنها را به آنچه مایه سود و زیانشان است، آگاه سازد (ابن بابویه؛ ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۰۷، ح ۱). همچنین آن حضرت فرمودند: دانش و علوم و سخنان ارزشمند ما را یاد بگیرید و سپس به دیگران آموزش دهید. زیرا وقتی مردم گفتار ارزشمند ما را بدانند و از کار، برنامه، سیره و منش نیک ما آگاه شوند از سنت و سیره ما پیروی می‌کنند (ابن بابویه؛ ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۵۶). بنابراین امام رضا (ع) به عنوان امام و پیشوای مسلمانان جهان، شیوه‌های تربیتی خاصی را مطرح نموده‌اند که لازم است جوامع به خصوص جامعه دینی برای رشد و بالندگی افراد جامعه با این روش‌ها آشنا بوده و از آن بهره‌مند شوند.

لذا در پژوهش حاضر مروری بر تحقیقاتی ممکن شد که به بحث، پیرامون آرای تربیت اخلاقی امام رضا (ع) پرداخته و با بررسی‌های انجام شده معلوم گشت که هیچ‌یک از تحقیقات و بررسی‌های انجام شده در این زمینه، به روش‌های تربیت اخلاقی نپرداخته و این بخش از دیدگاه ایشان در روند بررسی‌های به عمل آمده از دید پژوهشگران بدور مانده است. اما در ادامه به تحقیقاتی پرداخته می‌شود که در زمینه آرای تربیتی و اخلاق در سیره امام رضا (ع) صورت گرفته و خلاصه‌ای از نتایج آنها آورده می‌شود، و این تحقیقات به قرار ذیل می‌باشد:

محدثی (۱۳۸۱)؛ در پژوهشی تحت عنوان «برخوردهای تربیتی امام رضا علیه السلام با بیان روایات و داستان‌هایی، برخوردهای تربیتی و سازنده ایشان را بر این محورها تقسیم‌بندی می‌کند: ارزش‌گذاری برای انسان، ارشاد معنوی اصحاب، موضع‌گیری در مقابل بستگان فاسد، برخورد منطقی، نظارت بر کار خادمان، خلق و خوی والا. دولتی (۱۳۸۳)؛ در پژوهشی با عنوان «رفتارشناسی از منظر امام رضا علیه السلام پس از بیان داستان‌ها و گفتارهایی و با تکیه بر رفتارهای عملی به این نتیجه می‌رسد که در اخلاق و خلق و خوی ایشان، پیامبر گرامی مجسم و نمودار می‌گردد؛ زیرا از وجود مقدس رسول خدا روئیده‌اند. طاهری وحدتی (۱۳۸۴)؛ در پژوهشی با عنوان «نگاهی گذرا به ظرایف اخلاقی در سیره امام رضا علیه السلام با بیان داستان‌هایی از رفتار اخلاقی ایشان به این نتیجه می‌رسد که رساندن پیام‌های موجود در سلوک امام (ع) می‌تواند راه‌گشای امور اخلاقی انسان‌ها باشد. و سرانجام فتحی محمدآباد (۱۳۹۰)؛ با پژوهشی تحت عنوان «سیری در سیره زندگی و سیره اخلاقی امام رضا (ع) تلاش کرده پس از بیان زندگی‌نامه ایشان از تولد تا شهادت به سیره اخلاقی امام رضا (ع) از لحاظ فردی از قبیل: ادب حضرت، تواضع، احسان و بخشش، میهمان‌نوازی، عفو و گذشت، همسان‌زیستی، با محرومان و ساده‌زیستی حضرت، حالات معنوی و شخصیت علمی ایشان، و سیره اجتماعی حضرت شامل: رفتار ایشان با هموعان؛ کمک به تهی‌دستان و مقروضان و گرفتاران و همچنین مشارکت

حضرت را در مراسم تشییع جنازه مؤمنان و دعای ایشان در حق شیعیان و بعد رفتار حضرت را نسبت به شعراء دانشمندان و خادمان و خانواده مورد بررسی قرار دهد.

بنابراین ملاحظه شد که پژوهش‌های صورت گرفته گاهی به دیدگاه‌های تربیتی امام رضا (ع) و گاهی در زمینه اخلاق آن حضرت صورت گرفته و هیچ یک از تحقیقات به روش‌های تربیت اخلاقی امام رضا (ع) توجهی نکرده‌اند. از این رو این پژوهش با توجه به گفتار، رفتار و سبک زندگی امام رضا (ع) به دنبال پاسخی برای این سوال است که روش‌های تربیت اخلاقی در سیره امام رضا (ع) به چه صورتی می‌باشد؟ لذا روش تحقیق در این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد کیفی و با روش تحلیلی - توصیفی صورت گرفته و آثار مورد تحلیل، منابع دسته اول (آثار مربوط و منتسب به امام رضا (ع)) و منابع دست دوم (احادیث، روایات، اقوال منقول از امام رضا در منابع اسلامی) می‌باشد. لازم به ذکر است نظریات تربیت اخلاقی در باب امامان را از دو طریق می‌توان استخراج کرد، یا از طریق اقوال مستقیم و صریح ایشان و یا از طریق بیانات غیر مستقیم، رفتار و داستان‌هایی که از ایشان نقل شده است، به این صورت که، با مدلسازی آن رفتارها به روش‌هایی برسیم که با توجه به خصوصیات تحقیق کیفی بسته به زاویه دید پژوهشگر، می‌تواند گوشه‌ای از حقایق را روشن سازد.

روش‌های تربیت اخلاقی از منظر امام رضا (ع)

۱. روش‌های زمینه‌ساز: در تربیت اخلاقی نیز مانند بیشتر امور انسانی پیشگیری از ابتلا به ردایل بسیار مهم تر و کم هزینه تر از درمان‌های بعدی است. و موفقیت تربیت اخلاقی پیش از هر اقدامی و بیش از هر چیزی، مرهون زمینه‌ی مناسب است. از این رو، در سیره‌ی امام رضا (ع) به فراهم آوردن زمینه‌ی مناسب بسیار توجه شده و با استفاده از روش‌هایی سعی کرده است زمینه را برای تحقق اهداف تربیت اخلاقی مساعد سازد. در سیره امام رضا (ع) برای آماده کردن زمینه‌ی مناسب از روش‌هایی استفاده شده است که در ذیل توضیح داده می‌شود. در اینجا توجه به این مطلب ضروری است که روش‌های زمینه‌ساز از مبنا و اصل عام تربیت اخلاقی یعنی تأثیرپذیری انسان از محیط و اصلاح محیط نشأت می‌گیرد.

۱-۱) پرهیز از معاشرت با صاحبان ردائل: تأثیر معاشرت و همنشینی چه در جهت

نیکی و چه در جهت بدی واضح و آشکار است. انسان روح بسیار حساسی دارد و زود از دیگران تأثیر می‌پذیرد. ممکن است برخی اشخاص خود را فریب دهند و خیال کنند محیط و معاشرت در آنها تأثیری ندارد ولی این فکر اشتباه است، چون انسان با روحی بسیار حساس و قابل تغییر آفریده شده است (مطهری؛ ۱۳۸۴، ص ۲۸۰). امام (ع) با بیان خصوصیات صاحبان ردایل تصویر روشنی برای شناسایی و دوری از آنها ارائه فرموده‌اند: پنج صفت است که در هر کس نباشد امید چیزی از دنیا و آخرت به او نداشته باشید: کسی که در نهادش اعتماد نبینی، کسی که در

سرشتش کرم نیایی، کسی که در آفرینشش استواری نبینی، کسی که در نفسش نجابت نیایی، کسی که از خدایش بیمناک نباشد (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۷۸، ص ۳۳۹). دوست آدم نادان، در رنج است (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۷۸، ص ۳۵۲، ج ۹). از این رو تأثیر دوست و همنشین بر خلق و خوی انسان امری انکار ناپذیر است و به همین سبب، در تربیت فراگیران باید از همنشینی با بدان نهی و به همنشینی با نیکان توصیه شود.

۲-۱) ایجاد فضای اخلاقی در جامعه: جوامع انسانی می تواند بر تربیت و رفتار انسان در بلند مدت تاثیر ماندگار داشته باشند، تا جایی که در یک نگاه کلی می توان در علم جامعه شناسی خصوصیات مثبت و منفی جوامع را تقسیم بندی کرد. امام رضا (ع) نیز با توجه به این تاثیر و در نظر گرفتن نقش اجتماعی افراد بر ایجاد فضای اخلاقی در جامعه تاکید فرموده اند: پیوند خویشاوندی را برقرار کنید گر چه با جرعه آبی باشد؛ و بهترین پیوند خویشاوندی، خودداری از آزار خویشاوندان است (حرانی؛ ۱۳۸۹، ص ۴۴۵). در تربیت رضوی ظریف ترین رفتار های اجتماعی در جامعه می تواند راه را بر بسیاری از بد اخلاقی ها ببندد حتی لحن یک سلام: هر کس به یک مسلمان فقیر طوری سلام دهد که متفاوت باشد با سلامش بر ثروتمندان، خداوند را در روز قیامت به گونه ای ملاقات می کند که خدا بر او خشمناک است. (عطاردی قوچانی؛ ۱۴۰۶، ق، ۱، ص ۲۹۹) و در رابطه با حقوق دیگران می فرماید: از ما نیست کسی که همسایه اش از شر او در امان نباشد (ابن بابویه؛ ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۴، ج ۲). پس یکی از روش های بسیار مؤثر در ایجاد زمینه ی مناسب برای تربیت اخلاقی در سیره ی رضوی، حاکم کردن فضای اخلاقی در جامعه است. یعنی ارزش های اخلاقی در جامعه جایگاهی برتر بیابند و همه، خود را موظف و متعهد به رعایت آنها بدانند و افراد از صمیم قلب برای آنها ارزش قائل شده، آنها را پذیرفته و به آنها پای بند باشند.

۳-۱) محبت و احسان: در سیره امام هشتم (ع)، احسان از اهمیت ویژه ای برخوردار است به دلیل این که زمینه های نابودی جامعه را از بین می برد و بستری مناسب برای حیات جامعه فراهم می کند، می توان گفت احسان و محبت به دیگران یکی از روش هایی است که زمینه را برای تربیت اخلاقی و تأثیرگذاری مربی آماده و مساعد می کند: ادب و تواضع امام رضا (ع) نسبت به دیگران به اندازه ای بود که اگر فردی بر امام وارد می شد ایشان به خاطر احترام گذاشتن به آن فرد از جایشان برمی خاستند و او را در مناسب ترین مکان ها جا می دادند (فضل الله؛ ۱۳۸۵، ص ۴۵). در روزی که ایشان مسموم شدند و در آن روز به شهادت رسیدند بعد از این که نماز ظهر را خواندند به فردی که نزدیکشان بود فرمودند: مردم (منظور اهل خانواده کارکنان و خدمتگزاران شان بودند) غذا خورده اند؟ آن فرد جواب داد: آقای من در چنین وضعیتی کسی می تواند غذا بخورد؟ در این لحظه که امام علیه السلام متوجه می شوند کسی غذا نخورده،

می‌نشینند و دستور آوردن سفره‌ای را می‌دهند همه را سر سفره دعوت می‌کنند و آنها را یکی یکی مورد محبت قرار می‌دهند (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۴۹، ص ۲۹۹). بنابراین، می‌توان گفت احسان و محبت به دیگران یکی از روش‌هایی است که زمینه را برای تربیت اخلاقی و تأثیرگذاری مربی آماده و مساعد می‌سازد، چرا که هرچه مخاطبان از مربیان خود محبت دریافت نمایند، نگاه مثبت‌تری به مربی پیدا می‌کنند و احتمال بیشتری دارد نگرش خود را مطابق نظر مربی تغییر دهند.

۴-۱) جذب و آراستگی: در سیره امام رضا (ع) توجه به امور ظاهری مکمل و یاری‌کننده تربیت و تأثیرگذاری بر مرتبی است: امام علی ابن موسی الرضا در روی‌حصیری نشستند و لباس زبر و خشن می‌پوشیدند مگر در پیش چشم مردم و یا وقتی که می‌خواستند از منزل بیرون بروند ظاهر خود را زینت داده مرتب می‌کردند و لباس نو و تمیز می‌پوشیدند (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۴۹، ص ۸۹). و می‌فرمود: شایسته نیست که انسان هر روز عطر نزند، اگر هر روز نتوانست، یک روز در میان و اگر نتوانست در هر جمعه و این را دیگر ترک نکنند (عطاردی قوچانی؛ ج ۲، ص ۳۷۳). همچنین می‌فرماید: خداوند متعال بیچارگی و بیچاره‌نمایی را دشمن دارد. خداوند مردم ژولیده و کثیف را دشمن می‌دارد (ابن بابویه؛ ۳۲۹، ق، ج ۴، ص ۳۵۴). از این رو اصل آراستگی بیانگر آن است که مربی در برقرار کردن ارتباط تربیتی باید به آراستگی ظاهر بپردازد تا از عوامل ظاهری نفرت و گریز نیز تهی باشد، چرا که کشش آدمی به زیبایی بالاست. و آراستگی لزوماً مرادف اشراق منشی نیست، بلکه با سادگی نیز جمع می‌شود.

۲) روش‌های آگاهی و بصیرت اخلاقی

داشتن شناخت و آگاهی لازم در تربیت از بدیهی‌ترین موارد است، چراکه همانگونه که روایات اسلامی گواهی می‌دهد بسیاری از خطاهای انسانی در نتیجه عدم شناخت و جهل است. بنا بر این آگاهی دادن به روش‌های مختلف می‌تواند در تربیت اخلاقی انسان تأثیر گذار باشد. در تربیت رضوی روش‌هایی برای آگاهی بخشی در زمینه تربیت اخلاقی بیان شده است که در ذیل به معرفی آنها پرداخته می‌شود.

۱-۲) روش‌های آشنا کردن مرتبی با آموزه‌های اخلاقی

۱-۱-۲) آشنا کردن به اصول و معیارهای اخلاقی: امام رضا (ع) به عنوان پیشوای مسلمین در موارد بسیاری به این اصول اشاره فرموده اند که در این جا به برخی از آنها اشاره می‌شود: به برادر بزرگتر احترام گذارید زیرا برادر بزرگتر به منزله پدر است (حرانی؛ ۱۳۸۹، ص ۸۰۲). بر تو باد که از پدر، فرمانبرداری کنی، به او نیکی کنی، در برابرش فروتنی و کرنش و بزرگداشت و احترام داشته باشی و صدایت را در حضور او پایین بیاوری (ابن بابویه؛ ۳۲۹، ق، ص ۳۳۴). و حق همنشین این است که با او به نرمی و فروتنی رفتار کنی و نسبت به او خوش‌رفتار و پاک

محضر باشی و در گفت و گو با او جانب انصاف را رعایت کنی، با او محترمانه سخن گویی و از او با بی‌اعتنایی دیده بر نگیری، و هنگام صحبت کردن با او، قصد تو فهماندن منظور خود باشد و فقط سخنان مفید و لازم را بر زبان جاری سازی. اگر تو به دیدار او رفته‌ای، از برخاستن از نزد او مختاری و نیاز به اجازه او نداری؛ اما اگر او به دیدار تو آمده باشد، نباید بدون اجازه او از جا برخیزی (ابن بابویه؛ ۱۳۷۸). از سلطان و زمامدار دوری کن، با دوست با تواضع و فروتنی، با دشمن با احتیاط و اجتناب، و با مردم با روی خوش رفتار کن (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۷۸، ص ۳۵۶). به دیدن یکدیگر روید تا یکدیگر را دوست داشته باشید و دست یکدیگر را بفشارید و به هم خشم نگیرید (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۷۸، ص ۳۴۷). دوستی با مردم، نیمی از عقل و خرد ورزی است (حرانی؛ ۱۳۸۹، ص ۴۴۳). بنابراین هر یک از این بیانات در بردارنده‌ی یک معیار علمی است که متربی به آسانی می‌تواند درست را از نادرست و رفتار شایسته را از ناشایسته تشخیص دهد.

۲-۱-۲) تبیین موانع رفتارهای اخلاقی و راه‌های غلبه بر آن: یکی دیگر از روش‌هایی که در شکل‌گیری بصیرت و آگاهی اخلاقی تأثیری بسزا دارد آشنایی با موانع رفتارهای اخلاقی و چگونگی از میان برداشتن آنهاست. در کلام امام هشتم (ع) بیان موانع اخلاقی مانند سستی عقاید، نفس و بسیاری دیگر، ریشه در جهل و از آن مهمتر عمل نکردن به دانسته‌هاست: تمام دنیا، به غیر از مواضع و جایگاههای دانش و علم راه، جهل و نادانی فرا گرفته است و علمی سودمند می‌باشد که بدان عمل شود (ابن بابویه؛ ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۵۳). از این رو وقتی فراگیران موانع رفتارهای اخلاقی و راه‌های غلبه بر آنها را بدانند، دیگر احتمال کمتری دارد دچار اشتباه شوند و قدرت انتخاب و تصمیم‌گیری صحیح اخلاقی وی تقویت می‌شود.

۲-۱-۳) بیان عواقب و پیامدهای رفتارهای اخلاقی و ضد اخلاقی: در سیره امام رضا (ع) تصویر سازی از سرانجام اعمال با توجه به قوه تعقل و حب ذات بشری می‌تواند نیروی محرک درونی در فرد برای پابندی در امور اخلاقی ایجاد کند، چنانچه فرموده است: «آن کس که بدون بصیرت، دست به کاری زند، همانند کسی است که در بیراهه سیر کند، هر چند تندتر گام بردارد، از راه دورتر می‌شود (ابن بابویه؛ ۳۲۹ق، ص ۳۸۱). بخیل را آسایش، حسود را لذت، برده را وفا و دروغگو را مروت نیست (حرانی؛ ۱۳۸۹، ص ۸۰۴). شخص پیمان شکن، از حوادث درامان نباشد (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۶۴، ص ۱۸۶). هر که زبانش را نگه دارد اختیار خود را به دست دیگران نسپرده است و از گرفتاریها نجات می‌یابد (کلینی؛ ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۹۳). آن که خود را در معرض تهمت قرار دهد، نباید کسی را که به او گمان بد برده است ملامت کند (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۷۲، ص ۹۱). بنابراین آگاهی از پیامدهای رفتارهای اخلاقی و ضد اخلاقی، نخست آگاهی و بصیرت اخلاقی متربی را افزایش می‌دهد؛ دوم قدرت انتخاب و تصمیم‌گیری صحیح اخلاقی وی را تقویت می‌کند؛ زیرا کسی که از پیامدهای عمل آگاه است بهتر می‌تواند

سود و زیان آن را بسنجد و بر آن اساس درباره ی انجام دادن یا ندادن آن اقدام کند و سوم، آگاهی از پیامدهای عمل در مرتب، انگیزه برای عمل اخلاقی ایجاد و یا آن را تقویت می کند؛ زیرا انسان معمولاً با انجام دادن هر رفتاری به دنبال نفع خویش است و وقتی بداند یک عمل ضد اخلاقی، در کنار لذت گذرا، زیان های پایداری دارد، به احتمال قوی از انجام آن سرباز می زند؛ چنان که اگر بداند عمل اخلاقی در کنار مشقت موقت و گذرا، منافی بلند مدت و مهم دارد، به احتمال قوی آن را انجام می دهد.

۴-۱-۲) بیان داستان های اخلاقی: قصه و داستان گویی با توجه به علاقه انسان، قدرت تصویر سازی، ایفای نقش ذهنی و انتقال سریع مفهوم، همواره از روشهای موثری بوده که در قرآن و سیره اهل بیت(ع) مورد استفاده قرار گرفته است: روزی یکی از صوفیان، امام رضا (ع) را دید که لباسی از خز پوشیده بود، گفت: اگر لباس ساده تر می پوشیدی بهتر بود امام رضا(ع) به او اشاره کرد و گفت دستت را نزدیک بیاور، او دست خود را جلو آورد امام دست او را گرفت و در آستین خود برد صوفی دید حضرت در زیر این لباس خز، جامه زبری پوشیده است بعد حضرت به او فرمود: «این لباس زبر و خشن برای «رضایت و خشنودی» خدا و «سرکوب کردن نفس» است و این لباس نرم و لطیف ظاهری برای مردم است (ابن شهر آشوب؛ ۱۳۸۰، ص ۳۸۹). از این رو داستان های با محتوای اخلاقی نقش مهمی در تربیت اخلاقی دارد، چراکه انسان ها، به ویژه کودکان، سعی می کنند رفتارهای قهرمانان داستان را تقلید کنند. بدین ترتیب، می توان گفت داستان، هم آگاهی و بصیرت اخلاقی مرتب را رشد می دهد و هم افزون بر آن، گرایش ها و انگیزه های مثبت اخلاقی را در او می پرورد.

۲-۲) روش های پرورشی تفکر اخلاقی

پرورش توانایی تفکر اخلاقی نقشی اساسی در رشد و تقویت بصیرت و آگاهی اخلاقی دارد. کسی که از این توانایی برخوردار باشد، به آسانی می تواند در موقعیت های گوناگون وظیفه ی اخلاقی خود را تشخیص بدهد؛ تصمیم صحیح اتخاذ کند و از افتادن در ورطه ی انحراف های اخلاقی در امان ماند. امام رضا (ع) برای رشد و پرورش تفکر اخلاقی از شیوه های ذیل استفاده کرده است:

۱-۲-۲) تشویق به تفکر در مسائل اخلاقی:

همواره مومنین را تشویق به تفکر می کنند: تفکر آینه مومن است، آینه ای که بدی ها و خوبی ها را به او نشان می دهد (ابن بابویه؛ ۳۲۹ق، ص ۳۸۰). عبادت به فراوانی نماز و روزه نیست بلکه عبادت تفکر در امر خدای تعالی است (عطاردی قوچانی؛ ۱۴۰۶ق، ج ۳، ص ۳). اگر خواسته باشیم قرآن را در کمتر از سه روز تمام کنیم می توانم ولی هیچ آیه را نخوانم مگر این که در معنی آن آیه فکر کنم، و درباره این که آن آیه در چه موضوع و در چه وقت نازل شده، از این رو هر سه روز

قرآن را تلاوت می‌کنم (ابن بابویه؛ ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۴۲۰). با توجه به این مطالب می‌توان گفت تفکر در اعمال و رفتار از نظر امام رضا (ع) این نتیجه را دارد که حسن و قبح اعمال را مشخص می‌کند و از این طریق قدرت اندیشه‌ی اخلاقی را تقویت می‌کند و رشد می‌دهد.

۲-۲-۲) تشویق به تفکر قبل از اقدام به عمل: اندیشیدن در رفتار قبل از انجام آن نقش مهمی در تشخیص حسن و قبح آن و جلوگیری از در افتادن در وادی انحرافات اخلاقی دارد. از این رو، در روایات مختلف به تفکر پیش از عمل سفارش شده است که امام رضا (ع) نیز توصیه‌هایی در این باب دارد و می‌فرماید: تدبیرانسان را از پشیمانی‌های بی‌سود، پس از عمل در امان می‌دارد (ابن بابویه؛ ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۵۹). کسی که بدون اندیشه کردن در عواقب کارها در آنها فرو می‌رود، در واقع خود را در معرض مصیبت‌ها قرار می‌دهد؛ چرا که تدبیر در کار پیش از انجام آن، فرد را از پشیمانی نگاه می‌دارد.

۲-۲-۳) بحث و گفتگو در مسائل اخلاقی: از روش‌های موثر در پرورش تفکر و زمینه ساز باور پذیری و پذیرش عقلی، بحث و گفتگو در مسائل اخلاقی است. چنانچه امام رضا (ع) خود در مناظرات مختلف شرکت کرده و در بیاناتی اهمیت این موضوع را بیان کرده‌اند. امام رضا (ع) در مقام مناظره و مواجهه علمی و فرهنگی با عالمان و اندیشمندان گروه‌های مختلف فکری و نمایندگان مکاتب دوران خود قرار می‌گرفت و با کمال احترام به یکایک پرسش‌ها، شبهات و مسائل آنان پاسخ می‌داد و از هیچ رویارویی علمی روی برنمی‌تافت و یک تنه از عهده این مواجهه برمی‌آمد و از طرح هیچ شبهه‌ای از سوی مناظره‌کنندگان دغدغه‌ای به خود راه نمی‌داد و به این گونه، معنای امام بودن را در فرهنگ اسلامی در عرصه دید جهانیان می‌گذارد. چنان که در یکی از همین گفت و گوها و مناظرات، عمران صابی از عالمان و فیلسوفان معاصر امام در پایان اسلام می‌آورد و درسلک شیعیان قرار می‌گیرد (القرشی؛ ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۱۹۱). نکته مهم دیگر این که امام رضا (ع) بسیاری از اوقات شبانه روز به درس و بحث مشغول بودند، فقه و علوم محمدی را به شاگردانش درس می‌داد (عمادزاده، ۱۳۸۸، ص ۱۰۶۴). بنابراین بحث و گفتگو با متربی، هم ارزش‌های اخلاقی را به وی آموزش می‌دهد و سطح آگاهی او را بالا می‌برد و هم از این طریق، سطح تفکر اخلاقی آنها را به مراحل بالاتری ارتقا می‌دهد و توجه آنها را به جنبه‌هایی از امور اخلاقی که تا آن زمان برای آنها مغفول بوده، جلب می‌کند.

۳- روش‌های پرورش گرایش‌ها و عادات مطلوب

تربیت فن تشکیل عادت است. روحیه‌ی انسان در ابتدا حکم ما ده شل و قابل انعقاد مثل گچ را دارد که ابتدا که آن را در آب می‌ریزند شل است و بعد سفت می‌شود. وقتی این ماده شل است آن را در هر قالبی بریزیم به همان شکل در می‌آید و می‌توان آن را به صورت انسان در آورد و یا به صورت حیوان (مطهری؛ ۱۳۸۵، ص ۵۶). امام رضا (ع) برای پرورش گرایش‌ها و

عادات مطلوب در مرتب‌ری روش‌هایی را ارائه فرموده‌اند که در ذیل به آنها پرداخته می‌شود.

۱-۳) میل و رغبت در برابر خوف و ترس: در بینش رضوی می‌توان با بیان پاداش و سرانجام رفتارهای نیک، میل و رغبت به کسب عادات مطلوب ایجاد کرد. از طرفی با استفاده از خوف و ترس، از ایجاد عادات ناپسند جلوگیری کرد. عبدالعظیم حسنی می‌گوید: امام رضا (ع) فرمود: ای عبدالعظیم! سلام مرا به دوستانم برسان و به آنها بگو: راه نفوذی برای شیطان بر خودشان قرار ندهند و دوستانم را به سکوت «کنترل زبان» و ترک مجادله «کشمکش‌های لفظی بی‌مورد» امر کن. و به آنها دستور بده که به همدیگر روآورند و به دیدار یکدیگر بشتابند زیرا این کار وسیله تقرب به من است. و نیز به آنها امر کن خود را به بدنام کردن یکدیگر و اختلاف با هم مشغول نسازند، چرا که من سوگند یاد نموده‌ام که هرکس چنین کند و یکی از دوستان مرا خشمگین سازد از درگاه خدا بخواهم تا او را به سخت‌ترین عذاب‌ها گرفتار کند و در آخرت از زیانکاران باشد (این شهر آشوب؛ ج ۴، ص ۳۶۲). ای مردم، از خدا بترسید در نعمت خدا را با عصیان از خود دفع نکنید، و بدانید که شکر خدا بعد از ایمان به خدا و رسولش و بعد از اعتراف به حقوق اولیای خدا، به این است که از کمک شما برادران مومنتان بر دنیایشان که محل گذر شما به بهشت خداست برخوردار باشند. پس هر کس این کار را بکند از خواص ما است (القرشی؛ ۱۳۸۲، ص ۱۳۲). بنابراین بیان پیامدهای رفتارهای اخلاقی موجب می‌شود در مرتب‌ری نسبت به رفتارهای پسندیده میل و اشتیاق و نسبت به رفتارهای ناپسند نفرت و کراهت به وجود آید. میل و اشتیاق منشأ انگیزه‌ی اقدام به رفتارهای شایسته و نفرت و کراهت منشأ انگیزه‌ی ترک رفتارهای ناپسند می‌شود؛ زیرا انسان طبیعتاً به آنچه به او سودی می‌رساند گرایش دارد و به دنبال آن است و از آنچه به او زیانی می‌رساند متنفر است و از آن پرهیز می‌کند.

۲-۳) تحریک انگیزه‌های ایمانی: در این روش امام رضا (ع) با توسل به ایمان و اعتقادات دینی مرتب‌ریان و تحریک آن، آنان را به سمت رفتارهای اخلاقی سوق می‌دادند. «ایمان مؤمن کامل نمی‌شود مگر این که سه خصلت در او باشد که یک خصلت از پروردگارش که رازداری و پوشیدن اسرار مردم است و یک خصلت از پیامبر اسلام (ص) که آن مدارا با مردم است و یک خصلت از امام معصوم که آن صبر در برابر شدائد و سختی‌ها و رفتارهای ناروای مردم می‌باشد (این بابویه؛ ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۵۶). و در جای دیگر چند تن از منافقین نزد امام رضا (ع) آمده ادعا کردند که بعضی از شیعیان شما در انظار عمومی شراب می‌خورند حضرت با شنیدن این جمله عرق بر پیشانی مبارکش نشست. سخت ناراحت شد و فرمود: خداوند بزرگوarter از آن است که در دل مؤمن هم میل و علاقه به خوردن شراب و هم دوستی و محبت ما خاندان اهل بیت را قرار دهد (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۲۷، ص ۳۱۴). از این رو در این سیره‌ها، امام (علیه السلام) با تحریک ایمان و اعتقاد افراد، آنها را از انجام رفتارهای ناشایست بازمی‌داشت و به انجام

رفتارهای شایسته تشویق می‌کرد.

۳-۳) ارائه الگو: همه مطالبی که عنوان می‌شود باید در الگویی پیاده شود تا نمونه‌ای عملی در برابر متعلم قرار گیرد. در واقع فلسفه وجودی امام (ع) نشان دادن شاخصی است برای انسان‌ها، که هم گفتارها عملی است، و هم حجت بر انسان تمام شود. افراد بسیاری در برخورد با ایشان تغییر کرده‌اند در حالی که در ظاهر آشنایان به اسلام بوده‌اند. آن بزرگوار شاخصه‌های الگو شدن و مومنین برتر را بیان فرموده‌اند: هرگاه نیکی می‌کنند، خوشحال می‌شوند، هرگاه بدی می‌کنند، استغفار می‌کنند، هرگاه چیزی به آنان داده می‌شود، سپاس می‌گویند، هرگاه مبتلا و گرفتار می‌شوند، شکیبایی می‌کنند، و هرگاه خشمگین می‌شوند، عفو و گذشت می‌کنند (عطاردی قوچانی؛ ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۸۴). بنابراین ارائه الگو از این جهت اهمیت دارد که اولاً، مربی رفتار اخلاقی را در عمل و با همه جزئیات و ظرافت‌هایی که در اجرای آن وجود دارد، مشاهده می‌کند و به همین سبب، نه تنها با خود رفتار اخلاقی، بلکه با شرایط تحقق آن و تأثیراتی که بر دیگران بر جای می‌گذارد و با جایگاه آن در مقایسه با سایر رفتارها پی می‌برد؛ ثانیاً، مشاهده عمل اخلاقی صادر شده از الگو، امکان عملی شدن آن را به صورت عینی برای مربی اثبات می‌کند و این از آن جهت اهمیت دارد که ممکن است در ابتدا انجام برخی رفتارهای اخلاقی محال به نظر آید. ثالثاً، مشاهده رفتارهای اخلاقی الگو و زیبایی‌های آن موجب می‌شود در مربی گرایش و انگیزه اقدام به رفتارهای اخلاقی ایجاد و تقویت شود.

۳-۴) توصیه به وادارسازی خود به رفتارهای پسندیده: در تربیت اسلامی اراده انسانی می‌تواند نفس را در اختیار بگیرد و در برابر خواسته‌های نفسانی ایستادگی کند. در واقع مربی با توصیه‌های خود به مربی کمک می‌کند که عادات نیک را بر نفس تحمیل کند و با مداومت بر آن و غلبه بر لذت‌های زودگذر به لذت واقعی و پایدار عمل صالح برسد. امام رضا (ع) نیز در این باب توصیه‌های متفاوتی دارند: آن که در راه حق صبر کند، خداوند بهتر از آنچه در برابرش صبر کرده است به او پاداش خواهد داد (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۸، ص ۹۰). و در مراعات حقوق و اخلاق و آداب معاشرت با مردم چنان رفتار نمائی که دوست داری آن طور با تو رفتار نمایند (عطاردی قوچانی؛ ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۸۴).

۳-۵) امر به فضیلت‌ها و نهی از رذیلت‌ها: زندگانی اهل بیت (ع) سراسر امر به معروف و نهی از منکر است. تاجایی که سالار شهیدان امام حسین (ع) برای ادای این فریضه قیام کرده و به شهادت رسیدند. امام رضا علیه‌السلام هنگامی که با مأمون خلوت می‌کرد او را زیاد موعظه می‌نمود و از خدا می‌ترساند، و کارهای خلافی را که مرتکب می‌شد تقبیح می‌نمود. مأمون در ظاهر اظهار قبول کرده و ناراحتی و سنگینی آن را پنهان نمود (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۴۹، ص ۳۰۸ ح ۱۸). یا می‌فرمایند: به کودک دستور ده که با دست خودش صدقه بدهد، اگر چه به

اندازه تکه نانی یا یک مشت چیز اندک باشد؛ زیرا هر چیزی که در راه خدا داده می‌شود، هر چند کم، اگر با نیت پاک باشد زیاد است (کلینی؛ ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۴، ح ۱۰). به این ترتیب امر به رفتارهای اخلاقی مطلوب و نهی از رفتارهای اخلاقی نامطلوب نقش مهمی در تربیت اخلاقی دارد.

۳-۶) نظارت و مراقبت: از کلام امام رضا (ع) چنین بر داشت می‌شود که نفس همواره نیاز به محاسبه و مراقبه دارد، بنابراین متربی همواره باید به حساب خودش پرداخته و از هر گونه غرور برحذر باشد. مبدا از هوای نفس پیروی کنی که در آن نابودی نهفته است (طبرسی؛ ۱۳۸۵، ص ۴۵۵). شاید بتوان گفت نوعی خود تربیتی و کنترل درونی مداوم برای تربیت نیاز است که لازمه آن شناخت ارزش و جایگاه انسان است: هر که قدر و موقعیت خویش را بشناسد، نابود نمی‌شود (عطاردی قوچانی؛ ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۲۹۳). که بیانگر آن است هر فردی وظیفه دارد خود مراقب اعمال و رفتار خویش باشد به همین سبب، نظارت و مراقبه در تربیت اخلاقی جایگاه ویژه‌ای یافته است.

۴) روش های اصلاح ردائل

تا کنون بحث بر جلوگیری از ردایل و ایجاد فضایل اخلاقی بود. اما اگر متربی به ردیلتی دچار شد چه باید کرد؟ امام هشتم (ع) برای این مواقع نیز راه کار هایی ارائه فرموده اند که به آن ها اشاره خواهد شد. لازم به ذکر است که در ارائه راه کار ها، رعایت ترتیب مراحل اهمیت دارد.

۴-۱) شناخت روحیه متربی: مربی باید پس از شناخت ردیلت موجود، روحیات و خلق و خوی متربی را شناسایی کند، تا در موقع لزوم قدم مناسب را بر دارد. از این روی است که امام رضا (ع) می‌فرماید: همانا دلها را رویکردی است و روی گردی، نشاطی است و ضعفی. پس هر گاه رو کنند، با فهم و بصیرت شوند و هر گاه پشت کنند، خسته و ملول گردند. بنابراین، به گاه روی آوری و نشاطشان، به آنها چنگ زنی و به گاه رویگردانی و ضعفشان، آنها را به حال خود رها سازید (مجلسی؛ ۱۴۰۴، ج ۷۸، ص ۳۵۳، ح ۹).

۴-۲) اغماض و چشم پوشی: امام رضا (ع) در دوران زندگی‌شان و زندانی بودن پدر بزرگوارشان مکرر سعه صدر از خود نشان می‌دادند و مراقب اهل و عیال پدر ارجمندشان بودند. ایشان اهل حلم و شکیبایی بودند. در برابر افرادی که با ایشان ستیزه و نزاع داشتند حلم و صبر می‌ورزیدند. در برابر دهن کجی‌های دیگران سعی می‌کردند سکوت کنند. افرادی بودند که نسبت به ایشان بی‌احترامی می‌کردند. اما این بزرگوار در برابر آنها خاموشی را انتخاب می‌کردند (عماد زاده؛ ۱۳۸۸، ص ۱۰۶۴). امام رضا (ع) می‌فرماید: بردباری، دانش و خاموشی، از نشانه‌های فهم است. خاموشی، دری از درهای حکمت است. خاموشی، دوستی را نصیب [انسان] می‌کند و راهنمایی به سوی هر نیکی است (کلینی؛ ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۱۱۳، ح ۱). برای نادیده

گرفتن این تخلف‌ها از سوی امام رضا (ع) می‌تواند دو دلیل ارائه کرد. نخست اینکه متخلف با ارزش‌های اخلاقی آشنا نبوده است. دیگر اینکه در مواردی اغماض کردن و چشم‌پوشی از تخلف بیش از تصریح کردن در متخلف مؤثر واقع می‌شود و او را از تکرار رفتار ناشایست باز می‌دارد؛ زیرا تصریح کردن، پرده‌ی حیای میان مربی و متربی را می‌برد و فرصت بازگشت را از وی می‌گیرد و او را بر ارتکاب رفتارهای ناشایست گستاخ می‌کند.

۳-۴) برخورد قاطع: در تربیت اخلاقی از منظر علی بن موسی (ع) اگر نیاز باشد باید برخورد قاطع صورت گیرد، حتی اگر برای متربی کمی تلخ و ناگوار باشد. راوی (یاسر، خادم آن حضرت): زید بن موسی، [برادر امام رضا علیه السلام] در مدینه خروج کرد دست به کشتار و آتش‌سوزی (در خانه‌های بنی عباس) زد. از این جهت به «زیدالنار» معروف بود. مأمون کسانی را پی او فرستاد. او را گرفتند و پیش مأمون آوردند. مأمون گفت: او را پیش امام رضا علیه السلام ببرید. چون او را نزد آن حضرت آوردند، حضرت به او فرمود: ای زید! آیا سخن سفلیگان کوفه مغرور کرده است که گفته‌اند: فاطمه (ع) چون عفاف ورزید، خداوند، ذریه او را بر آتش حرام کرد؟ این سخن فقط درباره حسن و حسین (ع) است. اگر خیال می‌کنی که گناه کنی و وارد بهشت شوی و موسی بن جعفر (ع) هم که اطاعت خدا را کرده وارد بهشت شود، پس با این حساب، تو نزد خدا گرامی‌تر از موسی بن جعفر (ع) هستی؟! به خدا سوگند، هیچ کس به پاداش خدا نمی‌رسد مگر با طاعت او. اگر خیال می‌کنی که تو با معصیت خدا به پاداش می‌رسی، گمان بدی کرده‌ای! زید گفت: من برادر تو و پسر پدرت هستم. حضرت فرمود: تو تا وقتی برادر منی که خدای متعال را اطاعت کنی. نوح (ع) به خدا عرض کرد: پسر من از خانواده من است و وعده تو راست می‌باشد. خداوند فرمود: ای نوح! او از خاندان تو نیست، او عمل غیر صالح انجام داده است: «یا نوح اِنَّ لیس من اهلک اِنَّه عملٌ غیر صالح» (هود / ۴۶)؛ خداوند او را به خاطر معصیتش از خاندان نوح اخراج کرد (ابن بابویه؛ ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۳۴). بنابراین زمانی که هیچ یک از روش‌های پیشگفته در شخص مؤثر نمی‌افتاد. در این صورت برای اصلاح رفتار متخلف، امام رضا (ع) از روش‌های تند استفاده می‌کردند چنانچه برادر خویش را از برادری اخراج کرد.

نتیجه‌گیری

با توجه به این که تربیت اخلاقی در جامعه ما دچار چالش‌هایی است، می‌توان با رجوع به پایه‌های فرهنگی و منابع بومی و اسلامی قدم‌های موثری در این راه برداشت و از این رو با مراجعه به سیره و سلوک عالم آل محمد، امام رضا (ع)، تلاش شد روش‌های تربیت اخلاقی از منظر ایشان مورد بررسی قرار گیرد. چنانچه ایشان بیش از هر چیز بر روش‌های پیشگیری و زمینه‌ساز تربیت اخلاقی اشاره کرده‌اند که نشان از اهمیت محیط تربیتی دارد. لذا بر روش‌هایی مانند: پرهیز از معاشرت با صاحبان ردائل، ایجاد فضای اخلاقی در جامعه، محبت و احسان، جذب و

آراستگی، تاکید کرده اند. در واقع درآرمان رضوی تربیت همواره جاری است و جامعه و افراد مکلف اند برای نیل به سعادت به سهمشان درعمل، خود را در محضر خدا دیده و در ایجاد زمینه اخلاقی تلاش کنند.

در انتقال مفاهیم و بصیرت و آگاهی در فضای تربیت اخلاقی برای دست اندر کاران تربیت نیز به روش هایی اشاره شد که نشان از تاکید بر تربیت عقلانی و بیدار سازی پیامبر درونی انسان برای نیل به استقلال تربیتی و به دست گرفتن نقش تربیتی افراد توسط خودشان و به اصطلاح ((خود تربیتی)) است. تصویر سازی، بایبان داستان و نشان دادن عواقب موارد اخلاقی و غیر اخلاقی در کنار تشویق به تفکر و بحث اخلاقی از راهکار هایی است که در این زمینه می توانند نقش آفرین باشند. دانستن موارد اخلاقی کافی نیست بلکه باید گرایش و علاقه به انجام نیز ایجاد شود، لذا روش هایی برای این کار توصیه شده است: ایجاد میل و رغبت در برابر خوف و ترس، تحریک انگیزه های ایمانی، ارائه الگو، امر به فضیلت ها و نهی از رذیلت ها، توصیه به وادارسازی خود به رفتار های پسندیده و نظارت و مراقبت. چنانچه نیاز به دخالت تربیتی و یا به اصطلاح، اصلاح رذایل نیز باشد، روش هایی ارائه شده است که رعایت ترتیب در آن ها مهم است: شناخت روحیه متربی، اغماض و چشم پوشی و برخورد قاطع. نکته جالب در تربیت رضوی رعایت این ترتیب ها، در نظر گرفتن نیاز ها و ابعاد مختلف انسانی و آینده نگری در تربیت است. به نظر می رسد با توجه به عمق بینش امام(ع) و ارادت جامعه شیعی ما نسبت به ایشان ارائه راهکار های فوق می تواند در درمان، استحکام و ارتقاء تربیت اخلاقی در جامعه ما موثر باشد.

فهرست منابع

- ابن بابویه، شیخ صدوق (۳۲۹ق)؛ فقه الرضا (ع)، نسخه خطی، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- ابن بابویه، شیخ صدوق (۳۷۸ق)؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، علی اکبر غفاری، چاپ دوم، تهران: انتشارات جهان.
- ابن شر آشوب، محمد بن علی (۳۸۰ق)؛ مناقب آل ابیطالب، قم.
- القرشی، باقر شریف (۳۸۲ق)؛ پژوهشی دقیق در زندگی علی بن موسی الرضا، صالحی، سید محمد، تهران: دارالکتب اسلامی.
- باقری، خسرو (۳۸۵ق)؛ نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: انتشارات مدرسه.
- حرانی، ابومحمد (۳۸۹ق)؛ تحف العقول عن آل الرسول (ص)، حسن زاده، صادق، قم: نشر آل علی (ع).
- داودی، محمد (۳۸۷ق)؛ سیره تربیت پیامبر و اهل بیت، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- دولتی، مهدی (۳۸۳ق)؛ رفتارشناسی از منظر امام رضا علیه السلام، مجله گلستان قرآن، شماره ۱۹۳، ص ۵۵.
- طاهری وحدتی، حسین (۳۸۴ق)؛ نگاهی گذرا به ظرایف اخلاقی در سیره امام رضا (ع)، مجله مشکوة، شماره ۸۹، ص ۶۴.
- طبرسی، ابوالفضل علی بن حسن بن فضل (۳۸۵ق)؛ مشکاة الأنوار، نجف اشرف: انتشارات کتابخانه حیدریه.
- عطاردی قوچانی، عزیزالله (۴۰۶ق)؛ مسند الامام الرضا علیه السلام، مشهد: کنگره جهانی حضرت رضا (ع).
- عمادزاده، حسین (۳۸۸ق)؛ مجموعه زندگانی چهارده معصوم، تهران: نشر طلوع.
- فضل الله، محمدجواد (۳۸۵ق)؛ تحلیلی از زندگانی امام رضا (ع)، عارف، محمدصادق، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.
- فتحی محمدآباد، نصرت (۳۹۰ق)، سیری در سیره زندگی و سیره اخلاقی امام رضا (ع)، پایان نامه، مشهد: مدرسه علمیه زهراء اطهر (س).
- کلینی، محمدبن یعقوب (۳۶۵ق)؛ اصول الکافی، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- مجلسی، محمد باقر (۴۰۴ق)؛ بحار الانوار، بیروت: انتشارات الوفاء.
- محدثی، جواد (۳۸۱ق)؛ برخوردهای تربیتی امام رضا (ع)، فرهنگ جهاد، شماره ۲، سال پنجم، ص ۶۲.
- مطهری، مرتضی (۳۸۴ق)؛ حکمت ها و اندرزها، جلد اول، تهران: انتشارات صدرا.
- نجارزادگان، فتحاله (۳۸۸ق)؛ رهیافتی بر اخلاق و تربیت اسلامی، قم: نشر معارف.
- نراقی، مهدی (۳۷۰ق)؛ جامع السعادات، جلال الدین مجتبی، تهران: نشر حکمت، ج ۱.
- هوشیار، محمد باقر (۳۳۱ق)؛ اصول آموزش و پرورش، تهران: چاپ سینا.